

## تحلیل اطلاعات نسخه‌شناختی نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه دیجیتال

### سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

افسانه تیموری‌خانی | سعیده اکبری داریان | فتح‌الله کشاورز

## چکیده

هدف: نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه دیجیتال سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران از لحاظ اطلاعات نسخه‌شناختی از جمله تاریخ کتابت، مکان کتابت، نوع کاغذ و نوع خط بررسی شده است.

روش/ویکرد پژوهش: تحلیل محتوا و جامعه پژوهش ۳۸۵۳ رکورد نسخه خطی موجود در وب سایت کتابخانه دیجیتال سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران صورت گرفته است.

یافته‌ها: بیشترین نسخه‌ها (۲۲/۷۱ درصد) مربوط به قرن ۱۳ هجری است. مکان کتابت ۸۳/۷۰ درصد از نسخه‌ها متعلق به قلمرو ایران آن زمان است. بالاترین کاغذ استفاده شده در نسخه‌های خطی، نوع فرنگی با ۷۲/۵۹ درصد است. خط نستعلیق با ۶۴/۳۱ درصد بیشترین و خط لاتین با ۰/۰۵ درصد کمترین میزان خط به کار رفته در نسخه‌های خطی است.

نتیجه‌گیری: قدیمی‌ترین نسخه مربوط به قرن پنجم قمری، بیشترین نوع کاغذ به کار رفته در نسخه‌های خطی، کاغذ فرنگی و خط نستعلیق، بیشترین خط به کار گرفته در نسخه‌های خطی است.

## کلیدواژه‌ها

نسخه‌شناسی، نسخه‌های خطی، تحلیل محتوا، کتابخانه دیجیتال، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

# تحلیل اطلاعات نسخه‌شناختی نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه دیجیتال سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران<sup>۱</sup>

افسانه تیموری خانی<sup>۲</sup> | سعیده اکبری داریان<sup>۳</sup> | فتح‌الله کشاورز<sup>۴</sup>

دریافت: ۱۳۹۰/۵/۸ پذیرش: ۱۳۹۰/۷/۲۵

## مقدمه

سرزمین ایران خاستگاه یکی از قدیمی‌ترین تمدن‌های بزرگ جهان است. پس از اختراع کاغذ و رواج استفاده از آن در حوزه تمدن اسلامی، دانشمندان ایرانی بزرگ‌ترین آفرینندگان منابع مکتوب تمدن ایران و اسلام بودند و در همه زمینه‌های علمی و ادبی صاحب آثار درجه اول هستند. از جمله با ارزش‌ترین منابع میراث مکتوب تمدن ایرانی و اسلامی نسخه‌های خطی و دست‌نوشته‌ها هستند. نسخه‌های خطی، حلقه اتصال گذشته و آینده و میراث گرانبه‌تر فرهنگ و تمدن اسلامی هستند. این اسناد به‌ظاهر خاموش، به صد زبان واگویی گذشته‌اند و از فرهنگ و اندیشه دیروز سخن می‌گویند (مرعشی نجفی، ۱۳۸۹). نسخه‌های خطی، به‌عنوان میراث مکتوب فرهنگی گذشتگان، حاوی اطلاعات وسیعی در حوزه‌های مختلف علوم بوده و ارزش فوق‌العاده‌ای در بررسی روند تاریخ علم، فرهنگ، و تمدن در ایران و اسلام دارد. هر آنچه که متعلق به ادوار گذشته است به‌میزان قدمتی که دارد ارزش پیدا می‌کند و ماهیت موزه‌ای و فرهنگی به‌خود می‌گیرد. نسخه‌های خطی نیز از این قاعده مستثنا نیستند. اطلاع از وجود نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های جهان و همچنین دسترسی به آنها برای پژوهشگران یکی از مهم‌ترین مسائلی است که راه را برای احیا و تصحیح و انتشار این نسخه‌ها هموار می‌کند. کتابخانه‌ها که حافظان نسخه‌های خطی هستند، معمولاً با انتشار فهرست عناوین نسخ خطی و ارائه مشخصات کتابشناختی و نسخه‌شناسی و تهیه عکس یا

1. <http://dl.nlai.ir/UI/Forms/Index.aspx>
۲. دانشجوی دکتری دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران  
afsaneh\_t\_2005@yahoo.com
۳. دانشجوی دکتری دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران  
(نویسنده مسئول)  
sakbaridaryan@gmail.com
۴. کارشناس ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی نسخه‌های خطی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران  
keshavarz1338@yahoo.com

میکرو فیلم، دسترسی پژوهشگران حوزه نسخه‌های خطی را به این نسخه‌ها میسر می‌سازند. با پیشرفت فناوری و گسترش پدیده اینترنت تحول بزرگی در همه زمینه‌های دانش بشری و از جمله پژوهش‌های نسخه‌شناسی پدید آمده است، عمده‌ترین تحول در این زمینه علاوه بر انتشار فهرست نسخ خطی، در اینترنت قرار دادن نسخه رقومی آنها در فضای اینترنت است. تحولی که در تفکر حافظان نسخ خطی به وجود آمده این است که نسخه‌های خطی را علاوه بر ارزش موزه‌ای دارای ارزش علمی و پژوهشی می‌دانند و سعی می‌کنند شرایط را برای دسترسی آسان‌تر پژوهشگران به نسخه‌های خطی فراهم کنند (خلیفه، ۱۳۸۷).

در اصطلاح فهرست‌نگاران، نسخه‌شناسی مشتمل بر قسمت ظاهری و فیزیکی کتاب خطی است و جنبه تجربی و عملی دارد و در واقع اطلاعات نوع جلد و کاغذ، نوع خط، تاریخ و محل تحریر، کاتب، تعداد اوراق حواشی و مقابله و تصحیح و یادداشت‌های ظهریه را دربرمی‌گیرد. با این تعریف، هر نسخه از کتاب خطی ویژگی‌های نسخه‌شناسی مربوط به خود را دارد (مایل هروی، ۱۳۸۰). هیچ دو نسخه خطی را نمی‌توان یافت که اطلاعات نسخه‌شناسی آنها کاملاً یکسان باشد. خط‌مشی جمع‌آوری نسخه‌های خطی متعدد، از یک عنوان خاص کتاب خطی، توسط کتابخانه‌های بزرگ درست بر مبنای همین تعریف است؛ چراکه تفاوت و ویژگی‌های نسخه‌شناسی هر یک با دیگری زمینه تحقیق در این حوزه را برای پژوهشگران معنی‌دار می‌کند. در واقع، آن بخش از اطلاعات متغیر درباره نسخه‌های متعدد از یک عنوان کتاب خاص، که در یک کتابخانه یا کتابخانه‌های مختلف نگهداری می‌شوند، جزء مباحث نسخه‌شناسی به حساب می‌آیند. اینگونه اطلاعات تا حد زیادی جنبه تجربی و عملی دارد و در واقع مشتمل بر شرح و توضیح قسمت‌های ظاهری و فیزیکی نسخه خطی است و به دلایل زیادی با یکدیگر اختلاف دارند (عظیمی، ۱۳۸۹).

اغلب کتابخانه‌های ملی، از جمله سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، در جهت اهداف و سیاست‌های خود، موظف به گردآوری و سازماندهی و حفاظت از نسخه‌های خطی - به عنوان یکی از اقلام کتابشناسی ملی - هستند. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، در سال ۱۳۸۷، کتابخانه دیجیتال خود را افتتاح نمود. در فاز اول این طرح، بخش عمده‌ای از منابع این کتابخانه نسخه‌های خطی بودند. این طرح، علاوه بر حفاظت و نگهداری درازمدت نسخه‌های خطی، سبب می‌شود دسترسی محققان به نسخه رقومی نسخه‌های خطی به آسانی امکان‌پذیر باشد. در حال حاضر، منابع این کتابخانه شامل نسخه‌های خطی، عکس، و مجلات تمام متن است که در حال توسعه است.

این پژوهش بر آن است که به تحلیل اطلاعات نسخه‌شناسی نسخ خطی موجود در کتابخانه دیجیتال سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران بپردازد و این نسخه‌ها را از منظر اطلاعات نسخه‌شناسی

- از جمله تاریخ کتابت، مکان کتابت، نوع کاغذ، و نوع خط مورد بررسی قرار دهد.
- آنچه سبب گردید تا پژوهشگران به تحلیل موارد فوق بپردازند به شرح زیر است:
- **اهمیت تاریخ کتابت:** از آنجاکه قدمت نسخه یکی از مواردی است که سبب ارزش نسخه خطی می‌گردد، اقدام به بررسی تاریخ کتابت نسخه شد.
  - **اهمیت مکان کتابت:** بیشتر نسخه‌های بررسی شده دارای محل کتابت نیستند و شاید به نظر می‌رسد که این نوع بررسی باید از سؤال‌های پژوهش حذف گردد، ولی به خاطر اهمیت مکان نسخه که بیانگر بخشی از هویت تاریخی نسخه است این نکته نیز مورد بررسی قرار گرفت.
  - **اهمیت نوع کاغذ:** تعیین کاغذ در نسخه‌شناسی کتاب‌های خطی به منزله کشف بخشی از سرگذشت تاریخی آن نسخه و تاریخ کتاب‌آرایی و نسخه‌پردازی در آن منطقه جغرافیایی است که نسخه در آن کتابت شده است. چنانچه نسخه خطی فاقد تاریخ کتابت باشد می‌توان از روی نوع کاغذ و قرائن دیگر به زمان کتابت و مجهولات دیگر نسخه پی برد. بدین جهت، فهرستنگاران مناطق شرق، به‌ویژه ایران در نسخه‌شناسی نسخه‌های خطی به تعیین نوع کاغذ اهتمام داشته‌اند. در دیدگاه نخست، ورق و کاغذ صرفاً ماده‌ای برای کتابت است؛ اما کاغذ در نسخه‌های خطی بخشی از هویت آن را تشکیل می‌دهد و بدین لحاظ بررسی و شناخت نوع کاغذ در نسخه خطی به منزله کشف بخشی از تاریخ و تمدن قوم و ملتی است که این نسخه در میان آنان تدوین شده است. تعیین نوع ورق و کاغذ در نسخه خطی به منزله تعیین منطقه جغرافیایی خاصی است که کاغذ در آن تولید شده و یا رواج داشته است؛ تعیین نگرش کاتب نسخه مبنی بر انتخاب نوع کاغذ برای کتاب نشانه ماندگاری و میزان اهمیت موضوع و عنوان کتاب است؛ تعیین نقش و جایگاه کاتبان و وراقان در دوره زمانی کتابت نسخه است؛ تعیین میزان پیشرفت صنعت ساخت کاغذ در منطقه جغرافیایی کتابت نسخه و دوره زمانی آن است؛ و نیز تعیین بخشی از تاریخ نسخه‌پردازی و کتاب‌آرایی در آن منطقه جغرافیایی است. بنابراین، کاغذ در نسخه خطی صرفاً یک ماده فیزیکی نوشتاری نیست، بلکه می‌تواند یک موضوع محتوایی و پژوهشی باشد. بدین جهت است که استادان و بزرگان فهرستنگار ایرانی و اسلامی در معرفی و فهرست نسخه‌های خطی به بررسی و تعیین نوع کاغذ، به‌عنوان بخشی از نسخه‌شناسی، اهتمام داشته‌اند.
  - **اهمیت نوع خط:** از مهم‌ترین نکات نسخه‌شناسی که از قدیم‌الایام مورد توجه کتاب‌شناسان قرار داشته، نوع خط دست‌نوشته‌ها و مخطوطات بوده است که بنابر همین اهمیت، مورد مذاقه فهرستنگاران معاصر قرار گرفته و سرلوحه مباحث نسخه‌شناسی کتاب‌های خطی

است. از نیمه اول قرن هشتم هجری، به علت گرایش نسخه‌نویسان در تندنویسی و به جهت سرعت بیشتر در نگارش مکاتب و مراسلات، خط نستعلیق (که ترکیب خط تعلیق با خط نسخ بود) ظهور نمود که منحصر به کتابت نگاشته‌های فارسی نماند و برخی کتاب‌های عربی نیز با خط زیبای نستعلیق به نگارش درآمد. بی‌شک، شایع‌ترین خط در نسخه‌نویسی که به تدریج از قرن ۴ هجری مورد توجه بیشتر قرار گرفت، خط نسخ بوده است. این خط، به جهت سهولت در نوشتن، مقبولیت زیادی یافت و ناسخ سایر خطوط گردید. به دلیل اهمیت نوع خط، محققان، نوع خط را نیز در پژوهش خود مورد بررسی قرار دادند (مرعشی نجفی، ۱۳۸۷).

برای روش شدن حوزه این پژوهش واژه‌های نسخه‌شناسی و کتابخانه دیجیتال سازمان اسناد و کتابخانه ملی مورد تعریف عملیاتی قرار می‌گیرد.

**نسخه‌شناسی:** نسخه‌شناسی، مهارت و دانشی است که به واسطه آن می‌توان نسخه خطی را از جهات مختلف توصیف و معرفی کرد. در نسخه‌شناسی، محتوای کتاب خطی و مواردی همچون نوع خط، جنس و نوع کاغذ، تاریخ کتابت، ارتباطات، و سایر جنبه‌های فیزیکی و مادی آن مورد بررسی قرار می‌گیرد (عظیمی، ۱۳۸۹).

**کتابخانه دیجیتال سازمان اسناد و کتابخانه ملی:** این کتابخانه در سال ۱۳۸۷ افتتاح شد. پروژه کتابخانه دیجیتالی، طرحی جهت حفاظت بلندمدت دیجیتالی و ارتقای دسترس‌پذیری میراث مکتوب ایران است که با توجه به مأموریت سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ا. در این سازمان فرهنگی از سنوات گذشته طراحی و به اجرا درآمده و هم‌اکنون دربرگیرنده هزاران نسخه خطی و چاپ سنگی قدیمی و نشریات ادواری است، که به صورت دیجیتال در اختیار علاقه‌مندان قرار می‌گیرد (کتابخانه دیجیتال سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۹).

هدف پژوهش حاضر، تحلیل اطلاعات نسخه‌شناسی نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه دیجیتال سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران است و این نسخه‌ها را از منظر اطلاعات نسخه‌شناسی از جمله تاریخ کتابت، مکان کتابت، نوع کاغذ، و نوع خط مورد بررسی قرار می‌دهد.

سؤال‌هایی که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفتند به شرح زیر است:

۱. نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه دیجیتال سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران به چه قرن‌هایی تعلق دارند؟

۲. محل کتابت نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه دیجیتال سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران کجاست؟

۳. کاغذ مورد استفاده در نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه دیجیتال سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران از چه نوعی است؟

۴. خط به کار رفته در نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه دیجیتال سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران از چه نوعی است؟

## روش پژوهش

روش تحقیق در پژوهش حاضر تحلیل محتواست. جامعه پژوهش ۳۸۷۳ رکورد نسخه خطی موجود در سایت کتابخانه دیجیتال سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران است که از این تعداد ۲۰ رکورد به دلیل نداشتن اطلاعات نسخه‌شناسی از جامعه پژوهش حذف گردید و تعداد ۳۸۵۳ رکورد محاسبه شد. برای گردآوری داده‌ها از فهرست کنترل استفاده شد که شامل عناصر تاریخ کتابت، محل کتابت، نوع کاغذ، و نوع خط است.

- **تاریخ کتابت:** با توجه به فراداده نسخه‌های خطی (برخی تاریخ‌ها به سال و برخی به قرن ذکر شده بود) ملاک تعیین تاریخ کتابت قرن محاسبه گردید.
- **مکان کتابت:** با توجه به اینکه قلمرو ایران فعلی با ایران زمان کتابت نسخه‌ها یکسان نیست، محل کتابت با توجه به قلمرو سرزمین ایران در زمان تاریخ کتابت نسخه در نظر گرفته شد.
- **نوع کاغذ:** ملاک تعیین نوع کاغذ براساس فراداده نسخه‌های خطی است و مواردی که در آن نوع کاغذ ذکر نشده بود - به علت عدم امکان تعیین نوع کاغذ از طریق نسخه رقومی - این موارد در فهرست کنترل با عبارت «بدون ذکر نوع کاغذ» در نظر گرفته شد.
- **نوع خط:** ملاک تعیین نوع خط براساس فراداده نسخه‌های خطی است و در مواردی که نوع خط ذکر نشده بود، با بررسی نسخه رقومی، نوع خط تعیین گردید.

## گردآوری داده‌ها

### ۱. نسخه‌های خطی به چه قرن‌هایی تعلق دارند؟

داده‌های جدول ۱ نشان می‌دهد که قدیمی‌ترین نسخه، مربوط به قرن ۵ ق. ۱۱/ م. است. بیشترین نسخه‌ها مربوط به قرن ۱۳ ق. ۱۹/ م. با ۲۲/۷۱ درصد است. در ۴۷/۸۶ درصد از جامعه مورد پژوهش به تاریخ کتابت اشاره نشده است.

تاریخ کتابت	تعداد	درصد
قرن ۵	۱	۰/۰۳
قرن ۶	۱۰	۰/۲۶
قرن ۷	۲۰	۰/۵۲
قرن ۸	۱۱	۰/۲۹

جدول ۱

بررسی تاریخ کتابت  
نسخه‌های خطی

تاریخ کتابت	تعداد	درصد
قرن ۹	۴۵	۱/۱۷
قرن ۱۰	۱۹۸	۵/۱۴
قرن ۱۱	۲۹۹	۷/۷۶
قرن ۱۲	۲۲۰	۵/۷۱
قرن ۱۳	۸۷۵	۲۲/۷۱
قرن ۱۴	۳۳۰	۸/۵۶
تاریخ کتابت ندارد	۱۸۴۴	۴۷/۸۶
جمع	۳۸۵۳	۱۰۰

### ادامه جدول ۱

بررسی تاریخ کتابت  
نسخه‌های خطی

### ۲. مکان کتابت نسخه‌های خطی کجاست؟

جدول ۲ بیانگر محل کتابت نسخه‌هاست. بررسی و ارزیابی محل کتابت نسخه‌های خطی ارائه شده در این تحقیق نشان می‌دهد که تنها تعداد اندکی از نسخه‌های جامعه پژوهش دارای اطلاعات مربوط به مکان کتابت هستند که از این تعداد ۷۰/۸۳ درصد متعلق به قلمرو ایران آن زمان اند. ۱۷/۷۱ درصد از نسخه‌های دارای محل کتابت متعلق به شبه‌قاره هند و پاکستان هستند.

مکان کتابت	تعداد	درصد
ایران	۶۸	۷۰/۸۳
شبه‌قاره هند و پاکستان	۱۷	۱۷/۷۱
کشورهای عربی	۶	۶/۲۵
افغانستان	۴	۴/۱۷
فرانسه	۱	۱/۰۴
جمع	۹۶	۱۰۰

### جدول ۲

بررسی مکان کتابت  
نسخه‌های خطی

### ۳. کاغذ به کار گرفته در نسخه‌های خطی از چه نوعی است؟

جدول ۳ نشان می‌دهد که بالاترین کاغذ استفاده شده در نسخه‌های خطی، نوع فرنگی (۷۲/۵۹ درصد) است. کاغذ کشمیری کمترین نوع کاغذ به کار گرفته (۰/۰۳ درصد) است. ۱/۳۸ درصد از جامعه پژوهش فاقد اطلاعات مربوط به نوع کاغذ بودند.

نوع کاغذ	تعداد	درصد
فرنگی	۲۷۹۷	۷۲/۵۹
اصفهان‌ای (سپاهانی)	۵۹۶	۱۵/۴۷
دولت آبادی	۲۰۴	۵/۲۹
بخارایی	۸۴	۲/۱۸
هندی	۶۷	۱/۷۴
سمرقندی	۲۴	۰/۶۲
اداری	۲۱	۰/۵۵
ختابلیغ	۴	۰/۱۰
چینی	۲	۰/۰۵
کشمیری	۱	۰/۰۳
بدون نوع کاغذ	۵۳	۱/۳۸
جمع	۳۸۵۳	۱۰۰

#### جدول ۳

بررسی کاغذ به کار رفته  
در نسخه‌های خطی

### ۴. خط به کار گرفته در نسخه‌های خطی چیست؟

داده‌های جدول ۴ نشان می‌دهد که خط نستعلیق با ۶۴/۳۱ درصد بیشترین و خط لاتین با ۰/۰۵ درصد کمترین میزان خط به کار گرفته در نسخه‌های خطی است. در بعضی از نسخه‌ها از دو نوع خط به صورت ترکیبی استفاده شده است که از میان نسخه‌هایی که خطوط ترکیبی دارند نسخ و نستعلیق با ۹/۹۷ درصد بالاترین درصد را به خود اختصاص داده است.

نوع خط	تعداد	درصد
نستعلیق	۲۴۷۸	۶۴/۳۱
نسخ	۹۸۳	۲۵/۵۱
نستعلیق و نسخ	۳۸۴	۹/۹۷
لاتین و نستعلیق	۳	۰/۰۸
لاتین و نسخ	۳	۰/۰۸
لاتین	۲	۰/۰۵
جمع	۳۸۵۳	۱۰۰

#### جدول ۴

بررسی خط به کار رفته  
در نسخه‌های خطی



## نتیجه‌گیری

بررسی تاریخ کتابت نسخه‌ها بیانگر آن است که قدیمی‌ترین نسخه به قرن ۵ ق. ۱۱/م. اختصاص دارد. وجود نسخه‌ای با ۱۰ قرن قدمت، نه تنها باعث مباحثات است بلکه بیانگر تاریخ علم و کتابت در ایران می‌باشد. سیر صعودی تعداد نسخه‌ها تا قرن ۱۳ بیانگر رشد علم و فرهنگ و ادب در این سرزمین است و سیر نزولی آن در قرن ۱۴ احتمالاً به خاطر پیشرفت صنعت چاپ و تکثیر و عدم ضرورت استنساخ کتاب و عوامل دیگری است که نیازمند پژوهش مستقلی است.

گرچه نسخه‌های فراوانی فاقد محل کتابت بودند، همین تعداد اندک که دارای این ویژگی بودند نشان‌دهنده وسعت قلمروی امپراتوری ایران در آن زمان بوده است که دامنه آن از شمال شرق تا رودخانه جیحون، از شمال تا دریای خزر، از شمال غرب تا کوه‌های قفقاز و آسیای صغیر، از غرب تا منطقه حاصلخیز بین‌النهرین، از شرق تا وادی هند و رود سند، و از جنوب تا خلیج فارس گسترش داشت.

وجود نسخه‌هایی که محل کتابت آن هند، پاکستان، و افغانستان است بیانگر گسترش فرهنگ ایرانی اسلامی در این مناطق است. همچنین، با توجه به اینکه این کشورها در نزدیکی و همسایگی ایران زمین قرار دارند این مسئله قابل توجه است. وجود نسخه‌هایی متعلق به کشورهای عربی به دلیل زبان دینی مردم ایران و مراوداتی که به خاطر اشتراک دین با این کشورها داشتند نیز بدیهی به نظر می‌رسد.

بررسی نوع کاغذ در نسخه‌های خطی بیانگر این است که کاغذ فرنگی بیشترین کاغذ مورد استفاده بوده است. احتمالاً این فراوانی ناشی از ماهیت تولید ماشینی این کاغذ بوده است که طبیعتاً فراوانی و ارزانی این کاغذ را به دنبال داشته است. بدیهی است در نگارش نسخه‌های بالارزش از این کاغذ کمتر استفاده می‌گردید. پس از آن، کاغذ اصفهانی (که در دوره قاجار و صفوی در اصفهان تولید می‌شد)، به علت در دسترس بودن برای دانشمندان و نویسندگان و کاتبان ایرانی مورد اقبال قرار گرفته است. کاغذ کشمیری نیز به خاطر بُعد مسافت کشمیر تا ایران کمترین نوع کاغذ به کار رفته در نسخه‌های خطی است (عظیمی، ۱۳۸۷).

نتایج این پژوهش بیانگر این است که بیشترین خط به کار رفته در نسخه‌های خطی، خط نستعلیق است. این خط، از نیمه اول قرن هشتم هجری، به علت گرایش نسخه‌نویسان در تندنویسی و به جهت سرعت بیشتر در نگارش مکاتبات و مراسلات مورد استقبال قرار گرفت. بی شک، شایع‌ترین خط در نسخه‌نویسی، که به تدریج از قرن ۴ هجری مورد توجه بیشتر قرار گرفت، خط نسخ بوده است. این خط، به جهت سهولت در نوشتن مقبولیت زیادی یافت. وجود تعداد اندکی نسخه خطی به زبان‌های غربی و وجود تعداد اندک نسخه‌های خطی به خط لاتین را توجه می‌کند.

در خاتمه، باید اشاره کرد با توجه به اینکه پژوهش مشابهی در این زمینه صورت نگرفته است، مقایسه نتایج این پژوهش با پژوهش‌های قبلی نیز میسر نشد.

## پیشنهاد برای پژوهش‌های آینده

بررسی تطبیقی اطلاعات نسخه‌شناسی نسخه‌های خطی موجود در سازمان اسناد و کتابخانه ملی؛ کتابخانه، موزه، و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی؛ سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی؛ و کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی امری ضروری است.

### منبع

خلیفه، بهمن (۱۳۸۷). «نسخه‌های خطی در اینترنت؛ فهرستواره گزیده نسخه‌های خطی مجموعه کارومیناسیان کتابخانه دانشگاه UCLA». *کتاب ماه ادبیات*، ۱۳۴: ۶۹. از:

<http://www.magiran.com>

عظیمی، حبیب‌الله (۱۳۸۷). «کاغذ در نسخه‌شناسی و کتاب‌پردازی نسخ خطی». *آینه میراث*، ۶(۳): ۱۵۸-۱۶۱.

<http://namaye/namamatn/easysearch.aspx> بازیابی ۲ فروردین ۱۳۸۹، از:

\_\_\_\_\_ (۱۳۸۹). *مبانی نسخه‌شناسی در کتب خطی*. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

کتابخانه دیجیتالی سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۹). از:

<http://dl.nlai.ir/UI/Forms/Index.aspx>

مایل هروی، نجیب (۱۳۸۰). *تاریخ نسخه‌برداری و تصحیح انتقادی نسخه خطی*. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

مرعشی، محمدحسین (۱۳۸۷). «عناصر فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و تعاریف آن». بازیابی ۲۳ مهر ۱۳۹۰،

از: <http://hosseinmarashi.persianblog.ir/post/53>

- مرعشی، محمود (۱۳۸۹). *نسخه‌شناسی: پژوهش‌هایی در نسخه‌های خطی ایران و جهان*. قم: صحیفه خرد.